

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА

Правові горизонти

Legal horizons

ВИПУСК 7 (20)

Суми – 2017

**SECTION 3
LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW**

**СЕКЦІЯ 3
ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

УДК 349.3

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

***Коханчук Сергій Станіславович,**
аспірант кафедри адміністративного, фінансового
та господарського права,
Академія праці та соціальних відносин*

У статті визначено поняття прав осіб з інвалідністю. Проаналізовано наукові погляди на поняття «прав» та «свобод», їх розмежування. Аналізуючи погляди науковців запропоновано права та свободи осіб з інвалідністю систематизувати у дві групи загальні та спеціальні. Загальні права передбачають конституційні можливості, які однаково стосуються інвалідів та інших членів суспільства (Розділ II Конституції України). У свою чергу, спеціальні права, потребують додаткового забезпечення з боку органів публічної влади.

Зазначено, що до спеціальних прав та свобод інвалідів Конвенції ООН про права інвалідів слід віднести: право на рівність і недискримінацію, право на доступність до соціальної та транспортної інфраструктури, право на захист та безпеку у ситуаціях ризику, право на рівність перед законом, право на доступ до правосуддя, право на свободу та особисту недоторканість, право на захист особистої цілісності, право на самостійний спосіб життя й залучення до місцевої спільноти, право на індивідуальну мобільність, право на недоторканність приватного життя, право на повагу до дому та сім'ї, право на освіту, право на найбільш досяжний рівень здоров'я без дискримінації за ознакою інвалідності, право на реабілітацію та медичне забезпечення, право на працю та зайнятість, право на достатній життєвий рівень та соціальний захист, політичні права, право на участь у культурному житті.

Розмежовуючи відповідні групи прав наведено ознаки, які притаманні спеціальним правам. Запропоновано права та свободи осіб з інвалідністю об'єднати у три групи: : перша включає особисті права, друга – політичні права, третя – економічні, соціальні та культурні права. Зазначено, що під правами осіб з інвалідністю слід розуміти сукупність всіх прав людини, закріплених в міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актах, які потребують додаткового заохочення та забезпечення органами публічної влади без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності.

Ключові слова : особа з інвалідністю, права, свободи, класифікація, принцип реальності права, органи публічної адміністрації.

Kokhanchuk S. St. The Concept, Meaning and Classification of the Rights of Persons with Disabilities. The article defines the concept of the rights of persons with disabilities. Analyzed the scientific views on the concept of "rights" and "freedoms", their differentiation. Analyzing the views of scientists invited to the rights and freedoms of persons with disabilities in the two groups organize general and special. General rights provide for constitutional opportunities that are equally applicable to

persons with disabilities and other members of society (Section II of the Constitution of Ukraine). In turn, special rights require additional support from public authorities.

It is noted that the special rights and freedoms of the disabled persons of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities should be attributed to: the right to equality and non-discrimination, the right to access to social and transport infrastructure, the right to protection and security in situations of risk, the right to equality before the law, the right to access to justice, the right to liberty and security of person, the right to protection of personal integrity, the right to independent living and involvement in the local community, the right to individual mobility, the right to privacy, the right to respect for the home and family, the right to education, the right to the most attainable standard of health without discrimination on the basis of disability, the right to rehabilitation and medical care, the right to work and employment, the right to an adequate standard of living and social protection, political rights, the right to participate in cultural life.

The distinction between the respective groups of rights contains features that are inherent in special rights. Proposed to combine the rights and freedoms of persons with disabilities into three groups: the first includes personal rights, the second - political rights, the third - economic, social and cultural rights. Indicated that the rights of persons with disabilities should be understood as the totality of all human rights enshrined in international and domestic normative legal acts, which require additional encouragement and provision by public authorities without any discrimination on the basis of disability.

Keywords : person with disability, rights, freedom, classification, principle of the reality of law, public administration bodies.

Постановка проблеми. Дієвий механізм забезпечення прав і свобод інвалідів, носить за собою обов'язковий характер для держави та соціуму, оскільки часто особи які мають фізичні чи психологічні обмеження, не в змозі самостійно забезпечити своє існування, більш того можуть зазнавати дискримінації від окремих суб'єктів публічної влади. Саме тому держава, в особі суб'єктів публічної адміністрації, має створити і втілювати у життя відповідні правові механізми щодо забезпечення і підтримання на належному рівні їх прав та свобод. Одним із свідчень високорозвиненості соціальної та правової держави є забезпечення на належному рівні прав та свобод інвалідів.

Підтвердженням зазначеної аксіоми є визначений на міжнародному та вітчизняному рівні пріоритетний напрям діяльності національних публічних адміністрацій спрямований на забезпечення реалізації прав і задоволення потреб інвалідів нарівні з іншими громадянами, поліпшення умов їх життєдіяльності згідно з Конвенцією про права інвалідів [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє виокремити наукові праці В. Б. Авер'янова, Ю. В. Бауліна, Р. С. Мельника, В. Ф. Погорілко, С.В. Петков, В.Л. Костюка, Я.В. Лахура, Є.Ю. Соболя та ін., в межах яких підіймаються питання реалізації та захисту прав та свобод осіб з інвалідністю. Їх опрацювання дає підстави визначити не вирішені до сьогодні численні прогалини у

чинному законодавстві, які впливають на належний рівень забезпечення прав осіб з інвалідністю.

Невирішеними раніше частинами проблеми залишається відсутність визначення поняття прав осіб з інвалідністю, наведення їх змісту та систематизації. З моменту прийняття Конституції України у ч. 1 статті 3 було визначено, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпека визначаються найвищою соціальною цінністю [2]. Саме, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [2]. Закріплені положення в Основному законі, стали підґрунтям реформовування відносин держави та суспільства [3, с. 241]. Як зазначає Р. С. Мельник, головне завдання тут полягає у тому, щоб надати зазначеним правовідносинам горизонтальне спрямування [4, с. 228], створити відповідне підґрунтя для впровадження та дійсної реалізації людиноцентристської ідеології в діяльності органів публічної влади під час реалізації та забезпечення прав та свобод інвалідів у сфері публічно-правових відносин.

У зв'язку з цим в межах діяльності органів публічної влади повинен бути реалізований принцип реальності права. Суть зазначеного принципу полягає в тому, що держава, в особі

органів публічної влади, повинна розглядати права і свободи громадянина як такі, що мають загальне регулятивне імперативно-правове значення та виступають як базовий критерій в оцінці організації і діяльності всіх органів публічного управління в цілому [5, с. 48]. Проте проголошення прав та свобод людини в межах Основного законодавчого акту, не створює відповідного підґрунтя їх реальної реалізації, а тим паче захисту. Це, на самперед, можна прослідкувати під час дотримання економічних та соціальних прав, механізм реалізації яких пов'язаних з економічним та соціальним станом держави [5, с. 48-49]. Неналежне фінансування, економічний та соціальний розвиток держави впливає на неналежне гарантування низки закріплених прав та свобод інвалідів, а саме право на соціальний захист, медичне забезпечення, безперешкодне пересування, належний життєвий рівень, безоплатну освіту. Усе зазначене в комплексі свідчить, про необхідність визначення системи прав та свобод інвалідів, які потребують посиленого гарантування з боку органів публічної влади, створення додаткових правових механізмів їх реалізації, шляхом дотримання принципу реальності права.

Метою дослідження є визначення поняття, змісту та класифікації прав осіб з інвалідністю, які потребують посиленого гарантування з боку органів публічної влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи вище зазначені правові категорії, слід визначитися з поняттям прав і свобод людини, та визначити серед них систему права і свобод осіб з інвалідністю, які потребують посиленого забезпечення органами публічної влади.

Так, права людини – це основне правове поняття, яке існує в будь-якій цивілізованій державі. Ці права включають в себе невідчужувані права і свободи, які повинен отримувати кожний індивід, коли він народжується в такій країні. В цілому вони охоплюють велику сукупність громадських прав і політичних свобод, зокрема економічні, соціальні, культурні права, а також права спільнот, в тому числі права національних меншин та народів, жінок, дітей тощо [6, с.17-18].

Для кращого розуміння, нам необхідно встановити різницю між термінами «права» і «свободи». Варто відразу підкреслити, що за своєю юридичною природою і системою гарантій права і свободи ідентичні. І ті, і інші підкреслюють забезпечувані державою можливості людини в різних сферах.

Розходження між термінами «права» і «свободи» у змістовному аспекті полягає в тому, що «свободи» припускають невтручання держави в їхнє здійснення, а «права», навпаки, прямо припускають таке втручання у виді сприяння щодо їхнього здійснення [7, с. 271].

Окремі науковці чітко розмежують права та свободи, шляхом розуміння під свободами конкретного соціального становища людини або людей у їх взаємовідносинах з державою. Поряд з цим науковці чітко зазначають, як і права людини, свободи — це соціальне благо суспільства, головний показник демократизму суспільства і держави, зокрема правової держави і громадянського суспільства [8, с. 5]. Тобто реалізація та захист прав та свобод людини залежить від створених дієвих правових механізмів їх забезпечення.

Розглядаючи права та свободи, науковці виокремлюють окрему їх систему, яка належить «людині», «громадянину» та громадянину, який наділений спеціальним правовим статусом в межах якого формується додатковий комплекс прав та свобод, які потребують посиленого гарантування зі сторони органів публічної влади.

Аналізуючи зазначені положення, науковці приходять до висновку про умовний розподіл прав та свобод інвалідів на дві групи: загальні та спеціальні. Так, загальні права передбачають конституційні можливості, які однаково стосуються інвалідів та інших членів суспільства (Розділ II Конституції України). У свою чергу, спеціальні права, потребують додаткового забезпечення з боку органів публічної влади [9, с. 49].

Відмежуючи їх від загальних прав людини, слід виокремити низку ознак, які їм притаманні:

- такі права не є загальними, вони не належать кожній людині від народження, лише певній групі осіб, які за відповідними юридичними ознаками та медичними показниками належать до осіб з інвалідністю;

- реалізовувати їх може лише певна категорія громадян, які офіційно отримали спеціальний правовий статус інваліда;

- обов'язок щодо забезпечення прав і свобод інвалідів покладений на спеціальних суб'єктів публічної влади;

- їх перелік та обсяг забезпечення залежить від встановленої групи інвалідності, етіології захворювання чи травми, яка призвела до інвалідності, визначених показників в індивідуальній програмі реабілітації інваліда.

З прийняттям Конвенції ООН про права інвалідів було виокремлено систему прав та свобод осіб з інвалідністю, які потребують додаткового заохочення та забезпечення органами публічної адміністрації без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності.

Насамперед, до спеціальних прав та свобод інвалідів Конвенція ООН про права інвалідів відносить: право на рівність і недискримінацію (ст. 5), право на доступність до соціальної та транспортної інфраструктури (ст. 9), право на захист та безпеку у ситуаціях ризику (ст. 11), право на рівність перед законом (ст. 12), право на доступ до правосуддя (ст. 13), право на свободу та особисту недоторканість (ст. 14), свобода від катувань і жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання (ст. 15), свобода від експлуатації, насилля та наруги (ст. 16), право на захист особистої цілісності (ст. 17), свобода пересування та громадянство (ст. 18), право на самостійний спосіб життя й залучення до місцевої спільноти (ст. 19), право на індивідуальну мобільність (ст. 20), свобода висловлення думки та переконань і доступ до інформації (ст. 21), право на недоторканість приватного життя (ст. 22), право на повагу до дому та сім'ї (ст. 23), право на освіту (ст. 24), право на найбільш досяжний рівень здоров'я без дискримінації за ознакою інвалідності (ст. 25), право на реабілітацію та медичне забезпечення (ст. 26), право на працю та зайнятість (ст. 27), право на достатній життєвий рівень та соціальний захист (ст. 28), політичні права (ст. 29), право на участь у культурному житті (ст. 30) [10]. З метою реалізації зазначених прав та свобод інвалідів у відповідних сферах публічного управління окреслено коло адміністративно-правових засобів, які мають бути реалізовані органами

публічної влади під час спільної діяльності у напрямі їх забезпечення.

Принциповою особливістю Конвенції є те, що у ній на міжнародно-правовому рівні визначені основоположні права та свободи осіб з інвалідністю у всіх сферах суспільного життя. Варто підкреслити, що вони, відповідаючи нормам основних міжнародних актів з прав людини, окреслюють систему прав, які найбільше зачіпають інтереси осіб з інвалідністю, а тому є спеціальними (фундаментальними) порівняно із загальними правами людини [11, с. 129].

У зв'язку з цим права інвалідів – це сукупність всіх прав людини, закріплених в міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актах, які потребують додаткового заохочення та забезпечення органами публічної влади без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності.

Основою на вищезазначеному і беручи до уваги специфіку дослідження, вважаємо за необхідне навести класифікацію прав і свобод, які належать особам з інвалідністю.

З приводу класифікації прав та свобод громадянина, існують чимало критеріїв їх поділу. Я.В. Лазур наводить існуючу в наукових працях класифікацію прав та свобод людини на покоління. Проте деталізуючи кожен систему прав, які об'єднуються в межах того чи іншого покоління слід виокремити цілу низку поглядів з цього приводу [12, с. 565-569]. До першого покоління відноситься система політичних та громадських прав, їх ще називають невідчужувані особисті права. Зазначене покоління прав відносять, об'єднують у групу негативних прав, які зобов'язують органи публічної влади утримуватися від втручання в сфери, урегульовані цими правами [13, с. 230-231].

Друге покоління – соціально-економічні права, поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних і культурних прав. Серед зазначеної групи прав виокремлюють право на соціальний захист, медичне забезпечення.

В межах наповнення третього покоління прав існують чимало дискусій, проте науковці до системи зазначених прав відносять права, які належать певній колективу, групі осіб, які не можуть на рівних конкурувати в суспільстві:

діти, особи з інвалідністю, особи похилого віку тощо [14, с. 565-569]. Необхідно зазначити, що формування зазначеного покоління прав на національному рівні відбувається після ратифікації низки міжнародних нормативно-правових актів та впровадження їх положень у вітчизняне законодавство.

Четверту групу прав особи, об'єднують права пов'язані з фізичною свободою особи, право на її цілісність. Актуальність зазначеної групи прав обумовлено розвитком медичної, генетичної, космічної сфери [14, с. 565-569].

Поряд з цим науковці виокремлюють наступні критерії поділу прав та свобод людини: а) за суспільним значенням (фундаментальні та інші); б) за часом закріплення (першого, другого та третього покоління); в) за об'єктом (громадські, політичні, соціально-економічні) тощо [15, с. 51].

Традиційно науковці класифікують права та свободи на три групи. До першої входять особисті права, друга включає політичні права, третя — економічні, соціальні та культурні права [16, с. 35]. Тому основою для класифікації в нашому дослідженні слугуватиме саме ця система прав та свобод осіб з інвалідністю.

Першу групу прав осіб з інвалідністю складають особисті права, вони є універсальними та індивідуальними, діють відносно всіх людей, незалежно від національності або раси, вони належать кожній людині, незалежно від її походження або соціального стану, мають позадержавну природу, можуть бути закріплені у чинному праві, але не породжуються й не створюються державою [17, с. 56]. Права людини цієї категорії традиційно називають фундаментальними правами та свободами. Саме ці права повинні бути основами для законодавчого забезпечення належних умов життя, задоволення життєво необхідних потреб, гідності людини, в тому числі і осіб з інвалідністю [18, с.159].

Перелік зазначених прав осіб з інвалідністю чітко виписаний у Конвенції ООН про права інвалідів, де зазначається про їх забезпечення органами публічної адміністрації на рівні з іншими особами. У зв'язку з чим держава повинна забезпечити реалізацію особою з

інвалідністю права на життя та його ефективного захисту. Зазначене відбувається, шляхом забезпечення права на належний життєвий рівень, який в більшості випадків залежить від належного пенсійного та соціально забезпечення. Рівень, якого на сьогодні не відповідає потребам більшості осіб з інвалідністю.

Другою фундаментальною групою прав осіб з інвалідністю є політичні права. Так, як головним принципом демократії є залучення суб'єктів до процесів державного управління і прийняття політичних рішень, то реалізація цього напряму, пов'язана з реалізацію громадянами з інвалідністю спеціальної групи прав – політичних.

Ці права в першу чергу знайшли своє вираження і закріплення у Главі 3 Конституції України. Що стосується осіб з інвалідністю, то окремо ці права визначені у «Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів», які закріплені Резолюцією ООН № 1990/26 від 20.12.1993. Згідно цих стандартів права інвалідів повинні захищатися та виконуватися на рівні з іншими, враховуючи особливості цих суб'єктів. Реалізація політичних прав осіб з інвалідністю регламентується низкою нормативно-правових актів: Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року № 4061-VI [19], Постановою Центральної виборчої комісії «Про Вимоги до приміщень дільничних виборчих комісій та приміщень для голосування» від 19 січня 2012 року №5 [20].

Аналізуючи перелік вище зазначених політичних прав, та керуючись положеннями статті 29 Конвенції ООН про права інвалідів, можна виокремити систему політичних прав осіб з інвалідністю:

1) право на доступ до політичних процесів на рівні з іншими громадянами;

2) право на безперешкодний фізичний доступ до приміщення де відбувається голосування, а також на доступні та легкі для розуміння особам з інвалідністю передвиборчу агітацію та виборчі матеріали;

3) право на участь у таємному голосуванні і створення умов для цього;

4) право на технічне сприяння для осіб з інвалідністю на висунення своїх кандидатур для виборів на всіх рівнях. Звичайно у

контексті цих політичних прав, найбільш гостро стоїть питання щодо забезпечення прав осіб з інвалідністю на рівну участь у виборах, а саме право на доступ до політичних процесів на рівні з іншими громадянами та право на безперешкодний фізичний доступ до приміщення де відбувається голосування.

Права людини цієї категорії традиційно називають фундаментальними правами та свободами. Саме ці права повинні бути основою для законодавчого забезпечення належних умов життя, рівного здійснення всіма особами з інвалідністю всіх політичних прав громадянина. В межах належного забезпечення зазначеної категорії прав стає можливим здійснити реальні кроки по приведенню національного законодавства у відповідність з вимогами Конвенції ООН про права інвалідів та унеможливити подальші прояви дискримінації за ознакою інвалідності.

Наступна група прав об'єднує в собі систему економічних, соціальних та культурних прав осіб з інвалідністю.

Правовим актом, який об'єднує систему соціальних прав інвалідів є Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21.03.1991 № 875-ХІІ [21]. Сфера соціального забезпечення інвалідів, включає в себе соціальні права, котрі покликані забезпечувати нормальну життєдіяльність осіб з інвалідністю, серед яких виокремлюють: право на безперешкодний доступ інвалідів до

транспортної та соціальної інфраструктури; соціально-побутове забезпечення інвалідів; право на транспортне забезпечення інвалідів; право на забезпечення інвалідів жилим приміщенням; право на першочергове обслуговування у органах державної влади.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що виокремлюючи систему прав та свобод осіб з інвалідністю, можна дійти висновку, що вони потребують додаткового заохочення та забезпечення органами публічної адміністрації без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності, у зв'язку з чим науковці їх систематизують у дві групи: загальні та спеціальні. Визначено систему спеціальних прав та свобод інвалідів закріплених у Конвенції ООН про права інвалідів.

Зазначено, що під правами осіб з інвалідністю слід розуміти сукупність всіх прав людини, закріплених в міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актах, які потребують додаткового заохочення та забезпечення органами публічної влади без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності.

Систематизовано права та свободи осіб з інвалідністю на три групи: перша включає особисті права, друга – політичні права, третя – економічні, соціальні та культурні права.

Використана література :

1. Про затвердження Державної цільової програми «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів» на період до 2020 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2012 р. № 706.
2. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 26 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Соболев Є.Ю. Реабілітаційні заходи щодо інвалідів в Україні: правовий підхід / Є. Ю. Соболев // Право і безпека. – 2012. – 4 (46). – С. 241-245.
4. Мельник Р.С. Громадське суспільство та держава в контексті адміністративного права / Р. С. Мельник // Право України. – 2013. – №8. – С. 227-233.
5. Авер'янов В.Б. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту: монографія; під редакцією В.Б. Авер'янова. – К.: «Наукова думка» НАН України, 2007. – 585 с.
6. Баулін Ю.В. Конституційні обов'язки людини і громадянина: поняття, види, реалізація / Ю.В. Бауліна // Проблеми національної державності: матеріали Міжнародної наукової конференції / (ОНУ імені І. І. Мечникова, 26 березня 2012р). – Одеса: Астропринт, 2010. – С. 17-19.
7. Горбаль В.М. Права людини: поняття, сутність та структура / В.М. Горбаль // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2001. – № 13. – С. 113-120.

8. Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. — К.: Ін Юре, 1997.— 52 с.
9. Соболю Є.Ю. Діяльність органів публічної влади щодо реалізації та захисту прав та свобод інвалідів: адміністративно-правова теорія та практика : дис. ... доктора. юрид. наук : 12.00.07 / Є. Ю. Соболю. — Запоріжжя, 2015. — 546 с. Режим доступу: [PDF] education.zp.ua.
10. Конвенція про права інвалідів від 13.12.2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
11. Костюк В.Л. Конвенція ООН про права інвалідів у системі джерел права соціального забезпечення: науково-правовий аспект / В.Л. Костюк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2015. №13. Том 1. С. 127-130.
12. Лазур Я. В. Щодо класифікації прав і свобод людини / Я. В. Лазур // Форум права. — 2011. — № 1. — С. 565–569 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/111jvici.pdf>.
13. Скаун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. — Харьков: Эспада, 2005. — 840 с.
14. Лазур Я. В. Щодо класифікації прав і свобод людини / Я. В. Лазур // Форум права. — 2011. — № 1. — С. 565–569.
15. Бабкіна О.В. Теорія держави та права у схемах та визначеннях: навч. посіб. / О.В. Бабкіна, К.Г. Волинка. — К.: МАУП, 2004. — 144 с.
16. Рудинский Ф. М. Понятие и содержание личных прав человека / Ф.М. Рудинский // Сборник научных статей юрид. ф-та МШУ. — 2002. — № 3. — С. 30–39.
17. Ряховская Т. И. Основы права : учеб пособие / Т. И. Ряховская, В. К. Кузнецов ; СибАГС. — Новосибирск : СибАГС, 2012. — 198 с
18. Пеньковська Г. В. Поняття, класифікація та охорона прав людини / Г.В. Пеньковська. // Правова Держава. — 2013. — №16. — С. 159 – 160.
19. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 року №4061-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 10-11. — Ст. 73.
20. Про Вимоги до приміщень дільничних виборчих комісій та приміщень для голосування: Постанова Центральної виборчої комісії від 19 січня 2012 року №5.
21. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 21. — Ст. 252.